

STEFAN ZWEIG

ERASME DE
ROTTERDAM

ESPLENDOR I DECADÈNCIA
D'UN HUMANISTA

TRADUCCIÓ DE L'ALEMANY
DE JOAN FONTCUBERTA

BARCELONA 2021

QUADERNS CREMA

TÍTOL ORIGINAL *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*

Publicat per
QUADERNS CREMA

Muntaner, 462 - 08006 Barcelona
Tel. 934 144 906 - Fax. 934 636 956
correu@quadernscrema.com
www.quadernscrema.com

© 0000 by [autor] ———
© de la traducció, 2021 by Hereus de Joan Fontcuberta Gel
© d'aquesta edició, 2021 by Quaderns Crema, S.A.

Drets exclusius d'aquesta traducció:
Quaderns Crema, S.A.

[Subvencions i ajuts a l'edició o la traducció.]

A la coberta, *Retrat d'Erasmus de Rotterdam* (c. 1530),
de Lucas Cranach el Vell

ISBN: 978-84-7727-645-6
DIPÒSIT LEGAL: B. 6022-2021

AIGUADEVIDRE *Gràfica*
QUADERNS CREMA *Composició*
ROMANYÀ-VALLS *Impressió i relligat*

PRIMERA EDICIÓ *abril de 2021*

Sota les sancions establertes per les lleis,
queden rigorosament prohibides, sense l'autorització
per escrit dels titulars del copyright, la reproducció total o
parcial d'aquesta obra per qualsevol mitjà o procediment mecànic
o electrònic, actual o futur—inclouent-hi les fotocòpies i la difusió
a través d'Internet—, i la distribució d'exemplars d'aquesta
edició mitjançant lloguer o préstec públics.

TAULA

Missió i sentit de la seva vida	7
Context de l'època	19
Obscura joventut	25
Retrat	41
Anys de mestratge	53
Grandesa i límits de l'humanisme	67
El gran adversari	87
La lluita per la independència	113
La gran controvèrsia	129
El final	145
El llegat d'Erasme	157

Vaig mirar d'esbrinar si Erasme de Rotterdam era d'aquell partit, però un comerciant em respongué: «*Erasmus est homo per se*» [‘Erasme no es deu a ningú’].

Epistolæ obscurorum virorum (1515)

MISSIÓ I SENTIT DE LA SEVA VIDA

Erasme de Rotterdam, en altre temps el llumener més gran del seu segle, és avui dia, no ho neguem, poc més que un nom. Les seves innumbrables obres, escrites en una llengua supranacional oblidada, el llatí humanista, dormen plàcides i reposades a les biblioteques; a penes cap d'elles, antany cèlebres arreu del món, interpel·la el lector contemporani. També la seva figura, inclassificable i d'un llustre crepuscular i contradictori, ha estat eclipsada per la d'altres reformadors socials més poderosos i vehements, mentre que la seva vida privada presenta poc interès: un home de pau avesat al treball infatigable raras vegades forneix una biografia apassionant. Àdhuc la seva labor pròpiament dita roman amagada, sepultada a la consciència del present com la primera pedra d'un edifici. Per això cal esmentar d'una manera clara i concisa la raó per la qual encara avui, i precisament avui, Erasme de Rotterdam, el gran oblidat, ens és tan preat: entre tots els escriptors i creadors d'Occident, fou el primer a adquirir consciència d'uropeu, el primer pacifista militant, el defensor més eloqüent de l'ideal humanístic, social i espiritual. I, a més, el destí tràgic d'ésser vençut en la seva lluita per configurar d'una manera més justa i racional el nostre món espiritual estreny encara més els lligams de fraternitat que ens uneixen a ell. Erasme estimà moltes coses que nosaltres estimem: la poesia i la filosofia, els llibres i les obres d'art, les llengües i els pobles, i, sense fer-hi cap diferència, la humanitat sencera, que desitjava elevar moralment. I tan sols una cosa odià realment a la terra per ser oposada a la raó: el fanatisme. Erasme, el menys fanàtic

dels homes, un esperit potser no de primera categoria però d'un saber vastíssim, un cor no precisament curull de bon dat però sí d'honrada benvolença, albirava en tota forma d'intolerància el pecat original del nostre món. Estava convençut que gairebé tots els conflictes que divideixen els homes i els pobles es podrien resoldre pacíficament gràcies a la condescendència mútua, perquè tots tenen lloc al domini del que és humà; de la mateixa manera que gairebé totes les desavinences es podrien dirimir si els instigadors i els exaltats no tensesen sempre l'arc de la guerra. Per això Erasme combatia qualsevol mena de fanatisme, tant en l'àmbit religiós com en el nacional o l'ideològic, que considerava enemic declarat de tota entesa; odiava tots els obstinats i doctrinaris, tant si vestien hàbits sacerdotals com togues acadèmiques, els intolerants i els sectaris de tota mena i raça, que arreu exigien una obediència cega a llurs creences i qualificaven d'heretgia o d'infàmia qualsevol altre punt de vista. Així com es negava a imposar a ningú les seves idees, també es resistia decididament a adherir-se a qualsevol confessió religiosa o política. La llibertat de pensament era per a ell quelcom natural, i aquest esperit lliure considerava un atemptat contra la pluralitat divina del món el fet que algú pretengués, ja des de la trona, ja des de la càtedra, parlar de la seva veritat personal com d'un missatge que Déu li havia confiat només a ell. Amb tota la força de la seva intel·ligència brillant i contundent combaté, durant tota la vida i en tots els camps, els fanàtics que, presos del seu propi deliri, volien tenir sempre la raó. Tan sols se'n va riure en rares i felices ocasions, quan l'estretesa de mires del fanatisme no li semblava sinó una lamentable pobresa de l'esperit, una de les nombroses formes de *stultitia*, els mil tipus i varietats de la qual classificà i caricaturitzà tan xalestament en el seu *Elogi de la follia*. Com a home realment just i sense

prejudicis, compregué i compadí àdhuc el seu enemic més aferrissat. En el fons de la seva ànima, però, Erasme sempre va saber que el fanatisme, aquest esperit pervers de la naturalesa humana, destruiria el món benigne en què vivia i la seva pròpia vida.

Car la missió i el sentit de la vida d'Erasme eren harmonitzar les contradiccions de l'esperit humà. Era de natural aglutinador o, en paraules de Goethe, que se li assemblava en el rebuig de tot extrem, de «naturalesa comunicativa». Tota revolta violenta, tot *tumultus*, tota disputa de masses, s'oposava, en el seu parer, a la clara essència de la raó universal, amb la qual se sentia compromès com a missatger lleial i serè. En especial, la guerra li semblava la manera més grollera i brutal de resoldre les desavinences, i per tant incompatible amb una humanitat de conviccions morals. L'art insòlit de mitigar els conflictes mitjançant la comprensió benèvola, d'aclarir el que és confús, de desfer embulls, d'apedaçar el que s'ha trencat i reconciliar l'individu amb la col·lectivitat, fou la veritable força del seu geni pacient. Agraïts, els seus contemporanis anomenaren aquesta voluntat d'entesa, que abastava múltiples facetes, simplement «erasmisme», doctrina a la qual volia convertir el món. Com que reunia en ell mateix totes les formes de creació, la poesia, la filosofia, la teologia i la pedagogia, també considerava possible en tot l'univers la unió del que era aparentment irreconciliable; cap esfera no restava inassolible o aliena al seu art conciliador. Per a Erasme, no existia cap contradicció moral insuperable entre Jesucrist i Sòcrates, entre la doctrina cristiana i la saviesa de l'Antiguitat, entre la religió i la moral. Amb esperit de tolerància, ell, sacerdot ordenat, admetia els pagans en el si del seu reialme espiritual, al costat dels Pares de l'Església; per a ell, la filosofia era una forma de cercar Déu tan pura com la teologia,

i no mostrava menys gratitud envers l'Olimp grec que devoció al cel cristià. A diferència de Calví i els seus fanàtics, el Renaixement, desbordant de sensualitat i alegria, no li semblava un enemic de la Reforma, sinó el seu germà més lliure. Resident de cap país i ciutadà de tots, el primer cosmòpolita i europeu convençut no va reconèixer la superioritat de cap nació sobre les altres, i com que havia educat el seu cor a jutjar els pobles sols per llurs esperits més nobles i doctes, per llur elit, tots li semblaven dignes d'estima. Reunir els esperits benintencionats de tots els països, races i classes en una gran lliga d'intel·lectuals, heus aquí el lloable intent a què Erasme consagrà la seva vida; i elevant el llatí, aquesta llengua superior, a una nova forma d'art i convertint-lo en llengua d'entesa, oferí als pobles d'Europa—un fet inoblidable—un mitjà comú de pensament i d'expressió d'abast universal. El seu vast saber mirava amb agraïment al passat; la seva fe contemplava ple de confiança el futur. En canvi, s'obstinava a ignorar la barbàrie, que, amb una hostilitat constant, malda sempre per desbaratar malèvolament i estúpida el disseny diví. Tan sols l'esfera superior de la creació i de la forma l'atreïa fraternalment, i considerava que la missió de tot intel·lectual era eixamplar i engrandir aquest espai per tal que un dia abraqués la humanitat sencera com la llum del cel, pura i uniforme. Car heus aquí la fe més profunda (i el bell i tràgic error) de l'humanisme primerenc: Erasme i els seus creien possible el progrés de la humanitat gràcies a la Il·lustració i confiaven que la difusió de la cultura, l'escriptura, l'estudi i la lectura educaria tant l'individu com el conjunt de la societat. Aquests idealistes primerencs tenien una confiança entenedridora i quasi religiosa en la capacitat de la naturalesa humana d'ennobrir-se per mitjà del conreu constant de l'aprenentatge i la lectura. Com a erudit i devot dels llibres, Erasme no dubtà mai que

la moral es podia ensenyar i aprendre, i aquesta humanització de la humanitat que ell veia tan pròxima li semblava la solució al problema de la vida en harmonia.

Un somni tan grandios havia d'atreure com un imant poderós el bo i millor de l'època a tots els països, ja que a l'home de sensibilitat moral la pròpia vida li sembla insignificant i insubstancial sense l'esperança, sense la il·lusió reconfortant, de poder contribuir com a individu amb els seus actes i els seus desigs a l'elevació moral de la societat, una idea segons la qual el present sols és un graó cap a una perfecció més gran, la preparació per a una vida molt més perfecta. Qui, mitjançant un nou ideal, és capaç d'infondre als seus congèneres la fe en el progrés moral de la humanitat esdevé el guia de la seva generació. Com Erasme. El moment semblava particularment propici a la seva idea d'una Europa unida en l'esperit de la humanitat, perquè els grans descobriments i invents del tombant de segle, així com el renovellament de les ciències i les arts que va suposar el Renaixement, feia temps que eren una felicitat vivència col·lectiva que transcendia les fronteres nacionals. Per primera vegada després de nombrosos anys d'opressió, els pobles occidentals revifaven la confiança en la seva missió, i de tots els països confluïen en l'humanisme les millors forces idealistes. Tothom volia esdevenir ciutadà d'aquest regne cosmopolita de la cultura: emperadors i papes, prínceps i sacerdots, artistes i homes d'Estat, joves i dones, tots competien per instruir-se en les arts i les ciències. El llatí es convertí en una llengua de germanor, el primer esperanto de l'esperit: per primera vegada d'ençà de l'esfondrament de la civilització romana—glorifiquem aquest fet!—renaixia una cultura europea comuna gràcies a la república de savis d'Erasme. Per primera vegada, l'objectiu que agermanava un grup d'idealistes no era la vanitat d'una única nació, sinó

el benestar de tota la humanitat. I aquesta aspiració dels intel·lectuals a una unió espiritual, aquest apropament de les llengües mitjançant un idioma universal, el desig de les nacions de viure en una pau duradora, aquest triomf de la raó fou també el triomf d'Erasme, l'hora sagrada, però efímera, de la seva vida.

¿Per què—pregunta dolorosa—no podia durar un reialme tan pur? ¿Per què precisament aquests ideals tan elevats i humans d'entesa espiritual s'han de tornar a conquerir cada vegada? ¿Per què l'erasmisme té sempre tan poca repercussió en una humanitat que coneix prou l'absurd de tota hostilitat? Per desgràcia hem de reconèixer que un ideal que tan sols pren en consideració el benestar general no satisfà mai del tot les masses; de la mateixa manera que, en les natures mediocres, l'odi exigeix la seva part sinistra al costat de l'amor, l'egoisme de l'individu vol treure un profit personal immediat de qualsevol idea. Per a la massa sempre és més accessible el que és concret i tangible que no pas l'abstracte, per això, en política, les consignes que troben més partidaris són aquelles que proclamen un enfrontament en comptes d'un ideal, un antagonisme més comprensible i manejable contra una classe, una raça o una religió, perquè l'odi és el mitjà més fàcil per atiar les flames del fanatisme. En canvi, un ideal vinculant, humanitari i internacionalista com l'erasmianisme priva d'impressions visuals un jovent que vol batre's cara a cara amb l'enemic, no provoca l'excitació bàsica del patriotisme, que situa sempre l'enemic a l'altra banda de la frontera o fora de la pròpia comunitat religiosa. Per aquesta raó sempre ho tenen més fàcil els esperits partidistes, que atien l'etern descontentament de l'ésser humà per encaminar-lo en una direcció determinada. Tanmateix, l'humanisme, la doctrina erasmiana, on no té cabuda cap mena d'odi i que consagra heroicament els seus

pacients esforços a una meta llunyana i a penes visible, és i serà un ideal aristocràtic mentre el poble amb què somia, la nació europea, no esdevingui una realitat. Els partidaris d'un futur enteniment entre els pobles que, a més d'idealistes, siguin bons coneixedors de la naturalesa humana no poden perdre de vista que llur obra es troba constantment amenaçada per l'eterna irracionalitat de les passions; amb esperit de sacrifici han de ser conscients que una vegada i una altra les onades de fanatisme, sorgides de les profunditats dels instints humans, inundaran i destruiran els dics que ells han construït. Gairebé cada generació viu un retrocés similar i, per tant, té el deure moral de superar-lo sense patir confusió.

La tragèdia personal d'Erasme, però, consistí en el fet que precisament ell, el menys fanàtic, el més antifanàtic de tots els homes, fou víctima d'un dels esclats més feroços de passió col·lectiva, nacional i religiosa que ha conegut la història, precisament en el moment en què la idea supranacional començava a resplendir victoriosa a Europa. En general, els esdeveniments als quals atribuïm rellevància històrica no solen arribar a la consciència popular. Al llarg dels segles, ni tan sols les guerres han anat més enllà dels confins de la comunitat o la província, i d'ordinari l'intel·lectual aconseguia mantenir-se al marge del tumult dels conflictes socials o religiosos i contemplar amb imparcialitat les passions de la política. Goethe n'és el millor exemple: enmig del fragor de les guerres napoleòniques continuà treballant impertorbable en la seva obra. Però de vegades, molt rares vegades al llarg dels segles, el vent de la discòrdia bufa amb tanta força que el món s'esquinça com un tros de roba, i aquest estrip gegantí travessa tots els països, totes les ciutats, totes les llars, totes les famílies i tots els cors. Aleshores, de tots costats s'empara de l'individu

la força dominadora de la massa amb la seva pressió imensa, i ell no se'n pot defensar, no es pot salvar de la follia col·lectiva. L'investida d'un onatge tan furient no permet cap posició segura, cap recer. Una divisió tan absoluta del món es pot originar en les friccions dels conflictes socials i religiosos o de qualsevol altra mena intel·lectual i teòrica, ja que, en el fons, al fanatisme li és indiferent la matèria amb què s'inflama, tan sols vol cremar i abusar, descarregar la força del seu odi acumulat, i és precisament en hores apocalíptiques d'obcecació col·lectiva quan més sovint el dimoni de la guerra trenca les cadenes de la raó i s'abalança lliure i gojós sobre el món.

En aquests moments terribles de follia col·lectiva i de divisió universal la voluntat individual està indefensa. És debades que l'intel·lectual pretengui salvar-se reclòs en l'esfera de la contemplació; els temps el forcen a endinsar-se en el tumult, a la dreta o a l'esquerra, a favor d'un bàndol o d'un altre, a decantar-se per un lema o per un partit; ningú d'entre els centenars de milers i milions de combatents no necessita més coratge, més força, més fermesa moral en aquestes èpoques que l'home de centre, l'home que no es vol sotmetre a cap deliri facciós, a cap sectarisme. I aquí comença la tragèdia d'Erasme. Com a primer reformador alemany (de fet, l'únic, perquè els altres eren més revolucionaris que no pas reformadors), havia assajat de renovar l'Església catòlica conforme a les lleis de la raó, però el destí l'enfrontà, a ell, home d'esperit perspicaç i evolucionista, amb Luter, un home d'acció, un revolucionari empès per les forces de la violència demoníaca del poble alemany. D'un sol cop, el ferri puny de camperol del doctor Martí esmicolà allò que la fina mà d'Erasme, armada tan sols de la ploma, s'havia esforçat a unir tímidament i delicada. Durant segles, el món cristià europeu restarà fen-

dit entre catòlics i protestants, nord i sud, germànics i romans; en aquest moment sols hi ha una elecció, una decisió possible per als alemanys, per als occidentals: o papistes o luterans, o el poder de les claus de sant Pere o l'Evangelí. Però Erasme—i aquesta fou la seva acció més memorable—fou l'únic personatge insigne de la seva època que es negà a prendre partit. No va fer costat a l'Església ni a la Reforma perquè estava lligat a ambdues: a la doctrina evangèlica perquè havia estat el primer a exigir-la i fomentar-la; a l'Església catòlica perquè l'entenia com la darrera forma d'unitat espiritual d'un món que sotsobrava. Tanmateix, tant a un bàndol com a l'altre hi veia exageració i fanatisme, i ell, antifanàtic convençut, no volia servir als excessos dels uns ni dels altres, sinó únicament a la seva llei eterna, la justícia. Debades se situà, per salvar del conflicte el que és comú a tots els homes, el patrimoni cultural comú, en la posició més perillosa: la de mediador. Provà de barrejar aigua i foc amb les mans nues, de reconciliar uns fanàtics amb els altres: una tasca impossible i per això doblement sublim. D'antuvi, cap dels dos camps no entenia la seva postura i, com que parlava amb moderació, cadascun confiava a guanyar-lo a la seva causa. Tanmateix, tan bon punt ambdós bàndols compregueren que aquest esperit lliure no prestaria jurament ni fidelitat a cap opinió aliena ni defensaria cap dogma, l'odi i l'escarni caigueren damunt d'ell de totes bandes. Puix que Erasme no volia prendre partit, trencà amb ambdós: «Per als güelfs sóc un gibel·lí i per als gibel·lins sóc un güelf». Luter, el protestant, llançà una greu maledicció sobre el seu nom; l'Església catòlica, per la seva banda, inclogué tots els seus llibres a l'Índex. Però ni les amenaces ni les injúries no aconseguiren decantar Erasme cap a un partit o l'altre; *nulli concedo*, 'no vull pertànyer a cap'; fou fidel a aquest lema fins al final, fou

homo per se fins a les darreres conseqüències. Enfront dels polítics, guies i instigadors d'una passió sectària, l'artista, l'home d'esperit com l'entenia Erasme, té la missió de ser un mitjancer comprensiu, amic de la mesura i del centre. No ha de situar-se a cap front, sinó en contra de l'enemic comú de tot pensament lliure: el fanatisme. No pot ignorar els partits, car l'intel·lectual és cridat a simpatitzar amb tot el que és humà, però sí estar per damunt d'ells, *au-dessus de la mêlée*, combatent els excessos d'un costat i de l'altre i, en tots, l'odi nefast i absurd.

Aquesta postura d'Erasme, aquesta irresolució seva, o, més ben dit, aquesta voluntat de no prendre partit, fou qualificada massa fàcilment de covardia pels seus contemporanis i successors; ell, que dubtava perquè hi veia clar, fou escarnit i titllat de tebi i voluble. De fet, Erasme no plantà mai cara al món amb el pit descobert com Winkelried; no era de la mena d'herois impertèrrits. Prudentment, es va fer a un costat i, complaent, es vinculà a dreta i a esquerra com una canya al vent, però tan sols per evitar trencar-se i, així, tornar a posar-se sempre dreta. No es vanà mai de la seva declaració d'independència, del seu *nulli concedo*, com si fos una custòdia, sinó que l'amagà sota el mantell com una llanterna de lladre; durant els embats més violents del deliri col·lectiu, s'arraulí i s'amagà temporalment en cofurnes i camins secrets, però—i això és el més important—mangué intacte el seu tresor, la seva fe en la humanitat, fora del perill del terrible huracà d'odi de la seva època, i en aquesta petita metxa incombustible pogueren encendre llurs llànties Spinoza, Lessing i Voltaire, com podran fer-ho tots els futurs europeus. Erasme fou l'únic de la seva generació d'intel·lectuals que es mantingué més fidel a la humanitat que no pas a un clan determinat. Morí lluny del camp de batalla, aliè a tots dos exèrcits i atacat per amb-

dós, sol i solitari. Sol, però—i això és determinant—lliure i independent.

La justícia, però, és injusta amb els vençuts. No li agraden gaire els homes mesurats, els mitjancers i conciliadors. Té predilecció pels apassionats, els desmesurats, els impetuosos aventurers de l'esperit i de l'acció, i així ignorà gairebé amb menyspreu aquest silent servidor de l'humà. En el gran fresc de la Reforma, Erasme figura en darrer terme. Els altres, els posseïts pel geni i la fe, acompleixen dramàticament llur destí: Hus asfixiat pel fum de les flames, Savonarola lligat al pal de la foguera a Florència, Servet llançat al foc per Calví, el fanàtic. Cada u té la seva hora tràgica: Thomas Münzer tenallat, John Knox condemnat a galeres. Luter, amb els peus ben estrebats sobre la terra alemanya, profereix contra l'emperador i l'Imperi la seva amenaça: «No puc fer altra cosa». Thomas More i John Fisher moren amb el cap sobre el piló, Zwingli és assassinat a cops de maça a la plana de Kappel: tots ells figures inoblidables, embravides pel furor del seu credo, extàtiques en llur sofriment, grans en llur destí. La funesta flama de la follia religiosa, però, continua cremant molt de temps després de la seva mort; els castells assolats de la guerra dels Camperols testimonien un Crist que cada fanàtic ha malentès a la seva manera. Les ciutats destruïdes, els masos saquejats de la guerra dels Trenta Anys, de la dels Cent Anys: aquests paisatges apocalíptics clamen al cel contra la desraó de la intransigència terrenal. Tanmateix, enmig de l'agitació, darrere els grans capitans de les guerres de religió i clarament a part de tots ells, advertim el rostre prim d'Erasme, lleument ombrejat de tristot. No està lligat a cap pal de tortura, no branda cap espasa, cap passió ardent no li desfigura el rostre, però el seu esguard s'alça clar, blau i tendre, com l'immortalitzà Holbein, per contemplar a través d'aquest tumult de passions

la nostra època, no menys convulsa. Una serena resignació li ombreja el front—ai, coneix l'eterna estultícia del món!—, però un somriure lleu de confiança s'esbossa als seus llavis. Home d'experiència, sap perfectament que és propi de totes les passions apaivagar-se. El destí de tot fanatisme és consumir-se. La raó, pacient eternament i serena, sap esperar i perseverar. De vegades, quan d'altres badregen embriacs, ella ha de callar i fer mutis. Però tard o d'hora arriba la seva hora, sempre arriba.